

Stoomhoutzagerij en kisten- en vatenfabriek Polle Lemmer
BOUWHISTORISCHE DOCUMENTATIE INDUSTRIEEL ERFGOED **APRIL 2022**

colofon

Betreft:

Bouwhistorische documentatie

Industrieel erfgoed

Stoomhoutzagerij en kisten- en vatenfabriek

Polle 9a, 11, 13T, 14 en 14a

8531 DR Lemmer

Opdrachtgever:

Adema Architecten

Vleesmarkt 7 Dokkum

0519 295665

Onderzoek:

Reitse de Vries Bouwhistorie

Friese Veldweg 17

8398 ET Blesdijke

info@reitsedevries.nl

Inhoud

Inleiding	4	5. Bouwfase III: 1935-1940	28
Objectgegevens	5	5.1 Exterieur	29
1. Samenvatting bouwhistorie	6	<i>Zijgevel zuid</i>	29
2. Voorgeschiedenis	7	<i>Achtergevel west</i>	29
3. Bouwfase I: kistenfabriek 1917	12	<i>Zijgevel noord</i>	29
3.1 Exterieur	12	5.2 Interieur	32
<i>Voorgevel oost</i>	12	6. Bouwfase IV: transformatorstation 1953	34
<i>Zijgevel zuid</i>	16	7. Bouwfase V: brand en herbouw 1953	35
<i>Achtergevel west</i>	18	8. Bouwfase VI: 1972-1975	39
<i>Zijgevel noord</i>	19	8.1 Exterieur	39
3.2 Interieur	20	8.2 Interieur	39
<i>Oorspronkelijk</i>	20	9. Bouwfase VII: 1996	41
<i>Secundair</i>	20	10. Bouwfase VIII: 1998	42
4. Bouwfase II: 1918-1920	22	11. Bouwfase IX: 2002	44
4.1 Exterieur	22	Bronnen	45
<i>Voorgevel oost</i>	23		
<i>Zijgevel zuid</i>	25		
<i>Zijgevel noord</i>	25		
4.2 Interieur	25		
<i>Begane grond</i>	25		
<i>Verdieping</i>	26		

Inleiding

In de achttiende eeuw stond ten oosten van het dorp Lemmer een houtzaagmolen met houthandel. Aan het einde van de negentiende eeuw werd de windmolen vervangen door een stoomhoutzagerij. In 1917 werd het bedrijf uitgebreid met een kistenfabriek. Vanaf de jaren '20 van de vorige eeuw breidde het complex steeds verder uit. In de jaren '60 was het de grootste werkgever van Lemmer. In de eerdere gemeente Lemsterland werden de oudste nog bestaande bouwdelen van 1917-1940 uitgeroepen tot gemeentelijk monument. In 2020 werd op verzoek van de nieuwe eigenaar de monumentenstatus ingetrokken. Het fabriekscomplex wordt binnenkort gesloopt.

Met deze bouwhistorische rapportage worden de gebouwen gedocumenteerd.

Een van de belangrijkste doelen van bouwhistorisch onderzoek is het vastleggen van de bouw- en verbouwgesciedenis. Aan de hand van gevelaanzichten, de constructie, de indeling, de interieurafwerking, archiefonderzoek en oude kaarten, tekeningen en foto's wordt getracht de bouwgeschiedenis zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Hiermee wordt een overzicht gemaakt van de monumentale waarden van het onderzochte object.

Bovendien zal dit onderzoek de kennis over de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van Lemmer en de fabrieken in Friesland vergroten.

Een waardestelling van het complex viel buiten de opdracht, aangezien de gebouwen gesloopt worden.

Ondanks de relatief jonge leeftijd van het gebouw konden er maar weinig tekeningen worden teruggevonden door de gemeente.

De kleurenfoto's in het rapport zijn gemaakt door Reitse de Vries, op 10 februari 2022, tenzij anders vermeld.

*R. de Vries, MA
April 2022*

Luchtfoto met de houthandel ten oosten van het dorp Lemmer, circa 1953-1960.

Objectgegevens

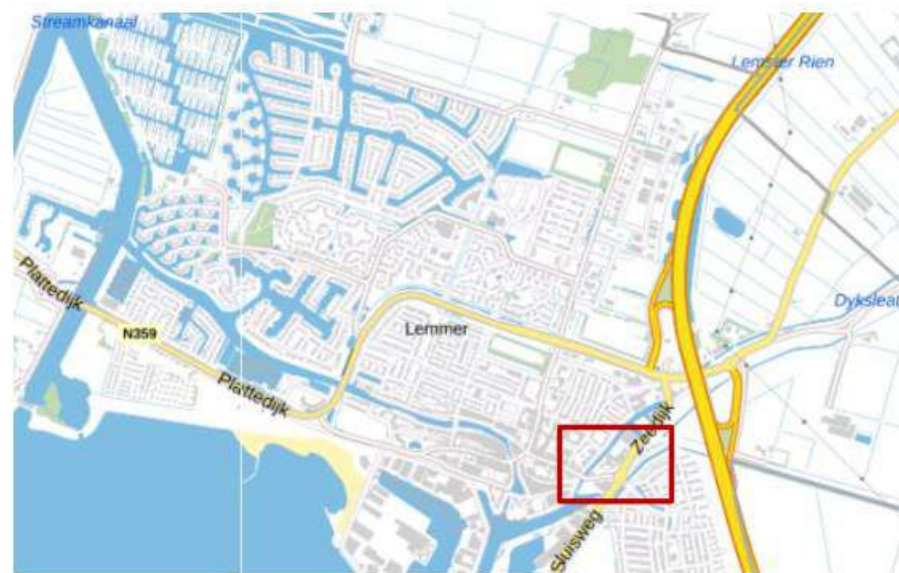
Adres:

Polle 9a, 11, 13T, 14 en 14a
8531 DR Lemmer
Gemeente De Fryske Marren
Friesland

Kadastrale gegevens:

1811-32: Lemmer Sectie A, blad 01
1887: Lemmer Sectie A1
2022: Kadastrale gemeente Lemmer;
Sectie A
Kadastraal perceel 9875 en 8336

Kaarten:

Plattegrond van een deel van Bolsward. Bron: bagviewer.

1. Samenvatting bouwhistorie

Aan de Rien ten oosten van het dorp Lemmer stond al aan het einde van de achttiende eeuw een houtzaagmolen. Het was het begin van een bloeiende houtindustrie tot en met de jaren '60 van de vorige eeuw.

In 1895 werd de stoomhoutzagerij opgericht. In plaats van zagen op windenergie werd vanaf toen gebruik gemaakt van een grote stoommachine met schoorsteen. Verder stonden op het terrein een machinekamer, verschillende houten loodsen en werkplaatsen, woonhuizen en oude boerderijen.

In 1917 werd een kistenfabriek gebouwd. Het is het oudste nog bestaande bouwdeel binnen het huidige complex.

Al in 1920 of zelf iets eerder werd de fabriek uitgebreid. De oostelijke helft van de westvleugel werd in eenzelfde vormtaal opgetrokken als het hoofdgebouw. De oude houtmolen werd afgebroken.

Het duurde tot 1935-1940 dat de westvleugel werd voltooid.

Het casco van de oude bakstenen fabriek is nog redelijk gaaf bewaard gebleven, maar is in de loop der tijd pragmatisch aangepast aan de steeds gemoderniseerde bedrijfsvoering.

In 1953 werd een oud transformatortorentje ten zuiden van het hoofdgebouw vervangen door een transformatorhuis van het PEB.

Nog in datzelfde jaar werd het complex getroffen door een grote brand. Een kleine aanbouw op het noordwesten is nog onderdeel van de herbouw. In de jaren '60 van de vorige eeuw werd de fabrieksschoorsteen gesloopt. In 1972-1975 werd aan de achterzijde nogmaals aangebouwd.

In 1975 werd de houtzagerij van Lemmer opgeheven.

Daarna waren er verschillende bedrijven in de oude gebouwen ondergebracht. Ook uitbreidingen vonden sindsdien nog plaats, in de vorm van enorme loodsen uit 1996, 1998 en 2002.

Schematische weergaven van de verschillende bouwfasen.

	1917		1972-1975
	1920		1996
	1935-1940		1998
	1953		2002

2. Voorgeschiedenis

De houtindustrie aan de oude Zeedijk ten westen van Lemmer begon met een windmolen uit vermoedelijk 1795. Met behulp van windkracht konden boomstammen en balken worden gezaagd.

In 1832 was Wijbe Rommerts Brandsma eigenaar van de molen en een groot deel van het terrein. Gezien de plattegrond van 1811-1832 ging het om het type stellingmolen.

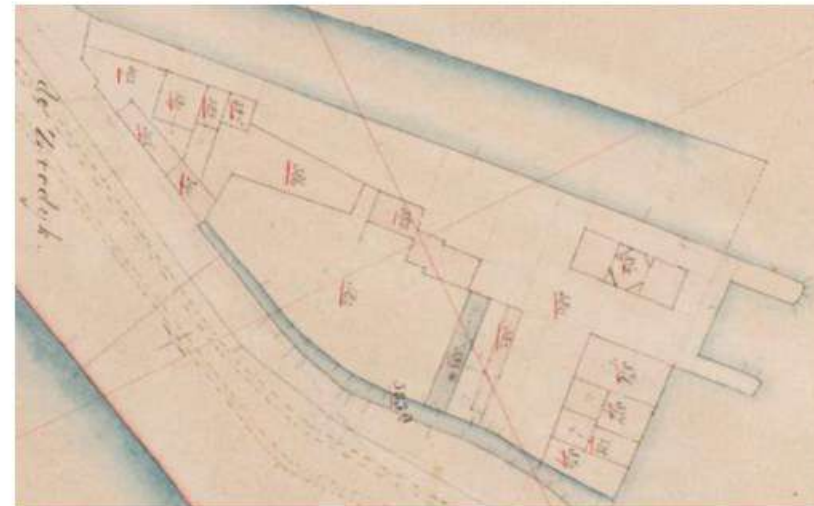
In 1849 kocht Cornelis Sleswijk de houtmolen en het terrein. In 1895 werd de oude houtzaagmolen buiten werking gesteld. Sindsdien werd er gezaagd met de aandrijving van een stoommachine. Er werd een machinegebouw, een kolenbergplaats en een fabriekspijp gebouwd.

Het terrein werd rond 1900 verder in beslag genomen door vele kleine houten loodsen, werkplaatsen, woonhuizen en zelfs boerderijen. Aan de Rien stonden verschillende grote houtloodsen tot aan de huidige sluisbrug van de Zeedijk. Ten oosten van de loodsen was de kolk in gebruik als enorm balkengat.

Houthandel met houtzaagmolen aan de Kolk en de Rien in Lemmer. Kadastrale kaart 1812. Bron: Tresoar.

In 1905 werd de firma omgezet in een naamloze vennootschap "N.V. Stoomhoutzagerij en houthandel, voorheen de Wed. C. Sleswijk" geheten.¹ De foto's op de volgende pagina's zijn ongedateerd, maar staan wel in chronologische volgorde.

Minuutplan Lemmer 1811-1832, Friesland, sectie A, blad 01 (MIN02054A01). Bron: RCE.

Netteplan 1884-1887. Bron: Tresoar.

¹ A. Hoekstra, *De Houtmolen te Lemmer*, ongedateerd (spanvis.com)

Atlas van Eekhoff, 1853. Bron: Tresoar.

AANBESTEDINGEN.

Lemmer, 14 Febr. Door den heer F. W. Wegener Sleeswijk is aanbesteed het maken van een machinegebouw, kolenbergplaats en verdere werken voor het veranderen van zijn windhoutzaagmolen in eene stoomhoutzagerij. Ingeschreven werd door: H. W. Visser te Lemmer met f 5990, D. van der Meer te Molkwerum met f 5767, W. Bouma te Oosterzee met f 5610, D. L. Hoogkamp te Follega met f 5597, J. Nijholt te Lemmer met f 5500, M. de Vries en L. Zandstra te Lemmer met f 5462, H. Straatsma te Sloten met f 5324, H. H. Visser te Lemmer met f 5297, A. van der Veer te Sondel met f 5237, P. M. de Vries te Lemmer met f 5196, T. M. Hofman te Sloten met f 5195, Tj. en A. Bosma te Lemmer met f 5148.

Aan genoemde laagste inschrijvers is het werk gegund.

Het leveren en stellen van de machinerieën is gegund aan de heeren Begeman te Helmond.

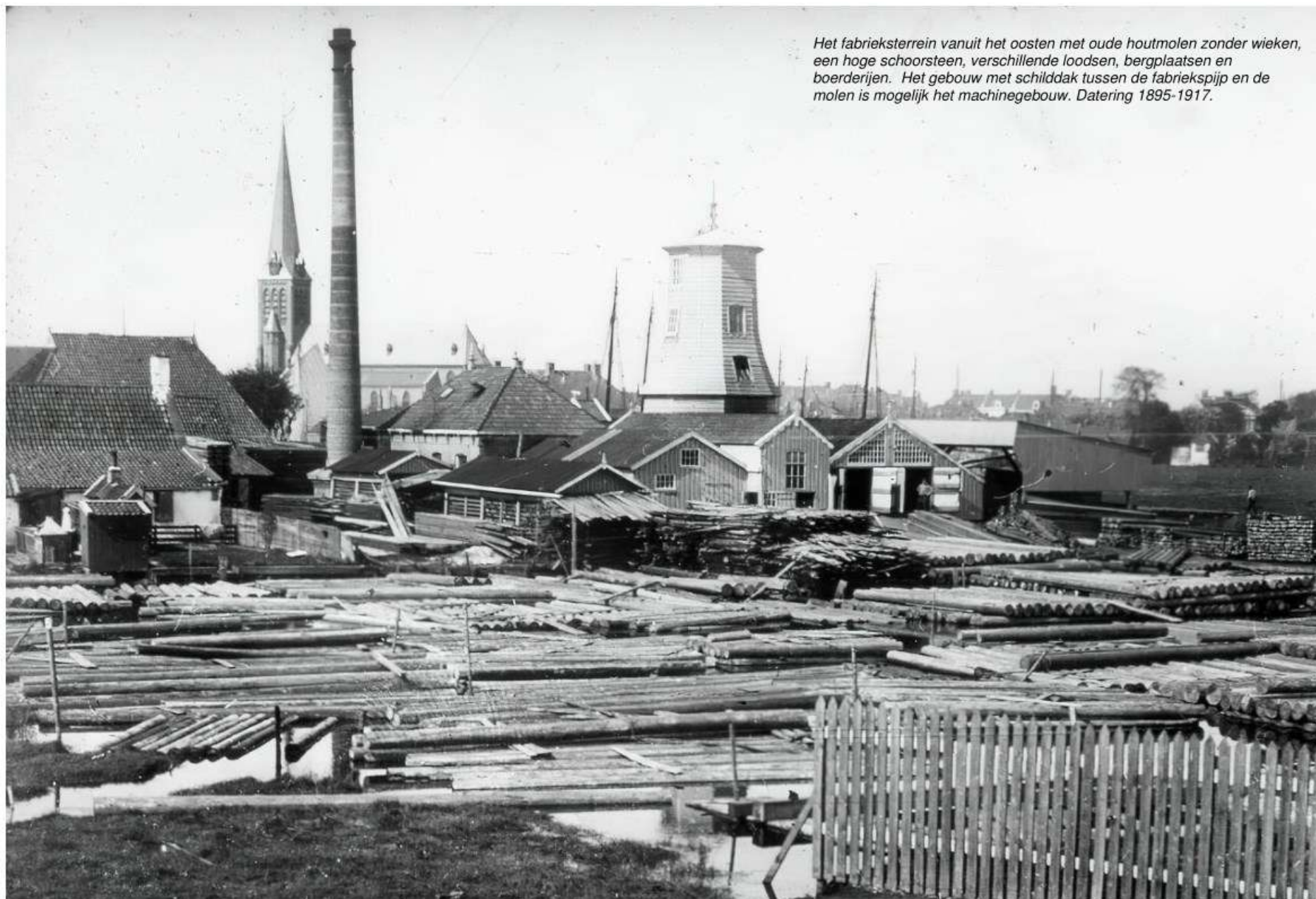
Leeuwarder Courant, 16-02-1895.

Oudst bekende foto van de houtzaagmolen, vanuit het westen. Aan de schoorsteen van de stoommachine te zien, was de molen al niet meer in gebruik voor zagen. Datering 1895-1917.

Het fabrieksterrein vanuit het oosten met oude houtmolen zonder wieken, een lage schoorsteen, verschillende loodsen, bergplaatsen en boerderijen. Datering 1895-1917.

Het fabrieksterrein vanuit het oosten met oude houtmolen zonder wieken, een hoge schoorsteen, verschillende loodsen, bergplaatsen en boerderijen. Het gebouw met schilddak tussen de fabriekspijp en de molen is mogelijk het machinegebouw. Datering 1895-1917.

de stoom Houtzagerij en Houthandel o/h de Wed. C. Sleeswijk te Lemmer

Fabrieksterrein, gezien vanuit het zuidwesten. 1895-1917. Al deze gebouwen zijn er sinds de jaren '60 van de vorige eeuw al niet meer.

Het fabrieksterrein met balkengat vanuit het oosten met oude houtmolen zonder wieken, een hoge schoorsteen, bergplaatsen en boerderijen. Veel kleine gebouwen hebben plaatsgemaakt voor een grote houten loods. Datering 1895-1917.

3. Bouwfase I: kistenfabriek 1917

De hiervoor getoonde foto's laten het fabriekscapital zien vóór de grote transformatie vanaf 1917. In dat jaar werd namelijk de bouw van een kistenfabriek aanbesteed. T. van Hout uit Balk bouwde het destijds voor f. 40.900,00. Het casco van buitenmuren en een plat dak is grotendeels bewaard gebleven, maar het oudste nog bewaard gebleven bouwdeel heeft in de loop der tijd ingrijpende verbouwingen ondergaan.

3.1 Extérieur

De kistenfabriek was een vrijstaand gebouw met de voorgevel aan het balkengat op het noordoosten. Deze gevel is tegenwoordig helemaal aan het zicht onttrokken door een grote witte loods en begroeiing van klimop.

Voorgevel oost

De voorgevel (zie volgende pagina) is elf travéeën breed. Deze gevel heeft een symmetrisch middenrisaliet van drie vensters breed en aan weerszijden elk twee geveldelen van twee vensters. Boven het middenrisaliet stonden twee kantelen met daartussenin de benaming **KISTENFABRIEK**. Ook op de vier hoeken van het gebouw staan robuuste kantelen met versnijdingen, rollagen en hardstenen blokken. De gevels worden geleed met lisenen. De stijl van de architectuur zou men kunnen bestempelen als rationalistisch industrieel.

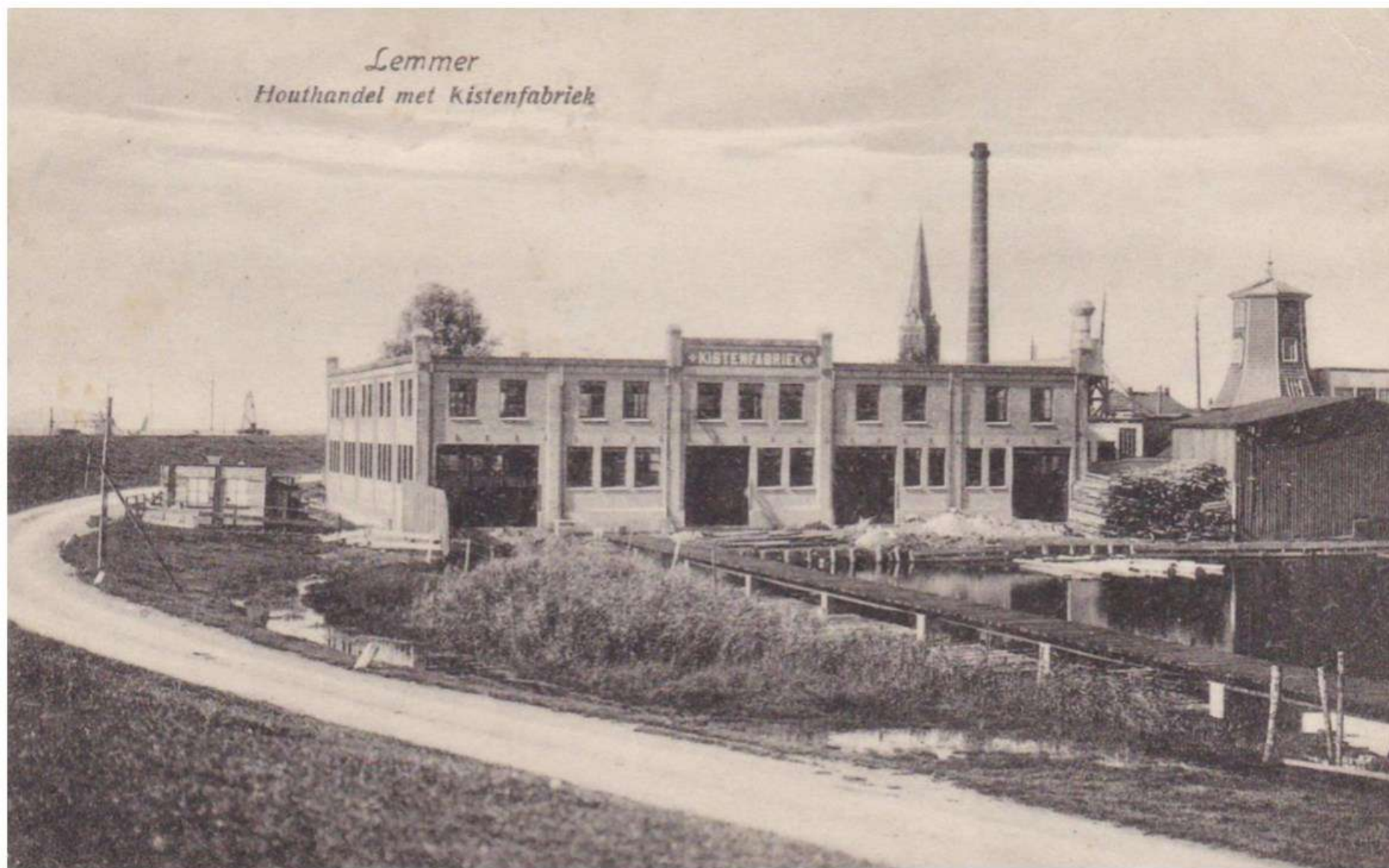
In de voorgevel op de begane grond zaten van oorsprong vier grote deuren. De houten kozijnen hebben kenmerkende biljoenprofileringen. Erboven zitten hanenkammen. In geen enkel venster zit nog het oorspronkelijke raam met kleine roedenverdeling.

Het oorspronkelijke metselwerk van bruine bezande bakstenen in kruisverband heeft een 10-lagenmaat van 62 cm (strek: 20 - 21 cm; kop: 9 ½ - 10 cm; dikte: 5 - 5 ½ cm).

Ter hoogte van de verdieping is de gevelindeling nog behoorlijk gaaf, maar ter hoogte van de begane grond zijn meerdere grote doorbraken gemaakt en later weer dichtgezet. Secundair metselwerk is te herkennen aan rodere bakstenen, dikkere voegen en betonlateien. Het draadglas is ook secundair.

Hepkema's Courant, 15-11-1913.

De nieuwbouw van 1917, gezien vanuit het oosten, vermoedelijk vlak na de opening.

**Aanbesteding - Kistenfabriek
TE LEMMER.**

Aannemers, die gevraagd zijn
in te schrijven voor het werk:
**Maken van een KISTEN-
FABRIEK te Lemmer,**
worden ter bespreking van besteks-
voorwaarden uitgenoodigd ter
VERGADERING
op **Donderdag 1 Maart a.s.,**
nam. 1½ uur, in Hotel VAN DER
FEER te **Joure.**
EENIGE ERNSTIGE GEGADIGDEN.

Leeuwarder Courant, 27-02-1917

To Lemmer is aanbesteed de bouw van een
houten-kistenfabriek voor de N. V. firma
Stenwijk. 26 inschrijvers. Laagste T. van Hout
te Balk met f 40,900.

Leeuwarder Courant, 09-03-1917

Zijgevel zuid

De oorspronkelijke zijgevel op het zuiden is tegenwoordig de gevel die het best zichtbaar is vanaf de straat. Uit de oorspronkelijke bouwtijd dateren het metselwerk in kruisverband, de lisenen, kantelen op de hoeken, de borstwering daartussen met ezelsrug en een plint met voorsprong van een halve steen met rollaag. De verdieping telt vijf geveldelen met elk twee vensters onder hanenkammen en met hardstenen onderdorpels. Dit is nog geheel oorspronkelijk.

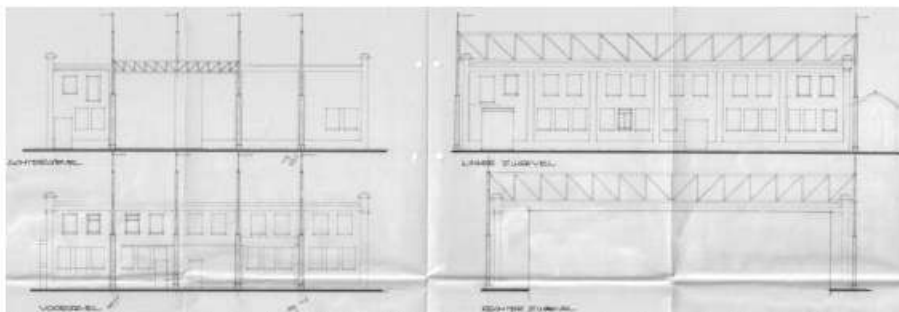
Op de begane grond had elk geveldeel drie vensters. Tegenwoordig zijn er twee grote doorbraken en de rest van de vensters is dichtgezet.

Oorspronkelijke kozijnen zijn niet meer zichtbaar.

De staalconstructie over het dak is een toevoeging uit 1995, ontworpen door architect Jelle de Jong.

Zijgevel zuid.

Bouwtekening voor de staalconstructie, 1995. Bron: bouwdoossier Gemeente Fryske Marren.

Achtergevel west

De achtergevel van het oudste bouwdeel bevindt zich tegenwoordig aan een 'binnentuin' met het tweede bouwdeel. De gevelindeling lijkt hier nog behoorlijk gaaf. Slechts aan de linkerkant zijn wat gevelopeningen vergroot. Maar alle kozijnen en hardstenen onderdorpels zijn wel vernieuwd. Enkele gevelopeningen zijn dichtgemetseld met kalkzandsteen. Bovenop de achtergevel stond van oorsprong een vergelijkbaar, maar breder attiek met opschrift. De houten schuifdeuren zijn zijn vermoedelijk in de periode 1920-1940 ingepast.

Impressie achtergevel west.

Zijgevel noord

De oorspronkelijke zijgevel op het noorden is bijna geheel aan het zicht onttrokken door de aanbouw van een loods uit 1998 en de invulling van de staalconstructie uit 1995.

In de gevel zitten nog twee oude kozijnen met biljoenprofielering.

Impressie zijgevel noord.

3.2 Interieur

Normaal gesproken omvat de beschrijving van het interieur het grootste deel van een bouwhistorisch rapport. Door schaalvergroting en modernisatie van de bedrijfsvoering is van een oorspronkelijk interieur nog maar weinig bewaard gebleven.

Oorspronkelijk

Tegen de achtergevel is nog een gedeelte van de ingebouwde verdieping te zien. De verdieping wordt gedragen door grenen gebinten in lengterichting van het gebouw, parallel aan de oude voor- en achtergevel. De gebinten bestaan uit vier stijlen, elk met twee korbeels. Ze hebben een afmeting van $24\frac{1}{2} \times 24\frac{1}{2}$ cm, pengatverbindingen en schuine haaklassen. Erbovenop ligt de oorspronkelijke balklaag, opgelegd in de achtergevel. Vermoedelijk was het gehele gebouw voorzien van een verdieping met dergelijke constructie. De balkkoppen zijn nog zichtbaar.

Secundair

In 1928 moet er een verbouwing hebben plaatsgevonden. Timmermannen hebben hun naam en jaartal achtergelaten op de balken van het dak nabij de voormalige voorgevel.

De ingebouwde verdieping aan de voorgevel is voor de helft vervangen in staal. De andere helft is gesloopt.

Het dak wordt gedragen door de staalconstructie van 1995 met vier stalen liggers en houten balken.

De binnengevels vertonen een grote bouwhistorische gelaagdheid in de vorm van secundaire doorbraken, inbouwen en dichtgemetselde gedeelten. De vloer is van beton.

Impressie interieur.

4. Bouwfase II: 1918-1920

4.1 Extérieur

Niet lang na de bouw van de kistenfabriek werd een tweede bouwdeel gerealiseerd. Vermoedelijk in 1920. Het was een aparte spijkerafdeling, welke tot die tijd bij de zagerij was ondergebracht.²

Het was een lang en smal gebouw dat op een aantal meter afstand van de achtergevel van het hoofdgebouw werd opgetrokken. Tegen de noordgevel stond de fabriekspijp. Ongeveer gelijktijdig met de uitbreiding is de oude houtmolen gesloopt.

De uitbreiding kreeg dezelfde vormtaal als het hoofdgebouw. Dus met kantelen op de hoeken, lisenen, inspringende geveldelen en vensters met hanenkammen. Het metselwerk in kruisverband van bruine bezande bakstenen in een 10-lagenmaat van 62 ½ cm is ook vergelijkbaar.

² A. Hoekstra, *De Houtmolen te Lemmer*, ongedateerd (spanvis.com)

Uitsnede van een luchtfoto van Lemmer, met het fabriekscomplex vanuit het westen, 1920-1940. Bron: beeldbank NIMH, 2011-0308. Rechts naast de fabriekspijp staat de eerste uitbreiding van de huidige bouwmasa. De grote loodsen op de achtergrond hoorden vermoedelijk ook bij het complex. De oude houtmolen is inmiddels gesloopt.

Voorgevel oost

De voorgevel aan de binnenplaats bestaat uit twee hoekrisalieten van twee bouwlagen met een lange eenlaagse gevel daartussen met steil lessenaardak. Op dit dak liggen nog de oorspronkelijke platte Friese golfpannen en ook de geprofileerde daklijst lijkt nog uit de bouwtijd. De goot is verdwenen, maar de art deco gootklossen steken nog uit de muur. De gevelindeling is nog behoorlijk gaaf en ook de kozijnen met biljoenprofilering en negenruits houten ramen met geweldige tussendorpel zijn bewaard gebleven.

In het zuidelijke risaliet is in een secundaire fase een groot stalen venster ingebracht en ook zijn enkele oorspronkelijke gevelopeningen dicht gemetseld. De gevelopeningen met draadglas zijn ook secundair.

De binnenplaats was ooit afgesloten met grote toegangsdeuren. De gemetselde penanten met hardstenen blokken zijn er nog.

Zijgevels zuid. Rechts het oudste bouwdeel uit 1917. Links de uitbreiding uit 1920.

Voorgevel oost.

Zijgevel zuid

De gevel aan de straat is vier traveeën breed en nog geheel in oorspronkelijke gevelindeling. Alle kozijnen en hardstenen dorpels zijn wel vervangen. De vensters op de begane grond zijn ook vervangen en later dichtgezet.

Zijgevel zuid.

Zijgevel noord

De oorspronkelijke zijgevel aan de waterkant is geheel ingebouwd door latere uitbreidingen. Alle kozijnen waren daarvoor al vernieuwd. Nog recenter zijn velen ervan alweer dicht gemetseld.

4.2 Interieur*Begane grond*

Op de begane grond herinneren alleen de gemetselde pilasters en de balklaag (balken 20 x 7 cm) van de verdieping aan de bouwtijd van 1920. Ook een art deco haardbetimmering is bewaard gebleven. De constructie van houten gebinten is vervangen door stalen liggers en staanders. De stalen wenteltrap en de vloer van beton zijn ook secundair.

Oude foto van de fabriek in bedrijf. Gezien de vensters op de achtergrond kijken we richting de voorgevel van het bouwdeel van 1920. Bron: spanvis.com (ongedateerd).

Interieur bouwdeel 1920. Alleen de balklaag en de buitenmuren herinneren aan de bouwtijd.

Haardbetimmering 1920.

Verdieping

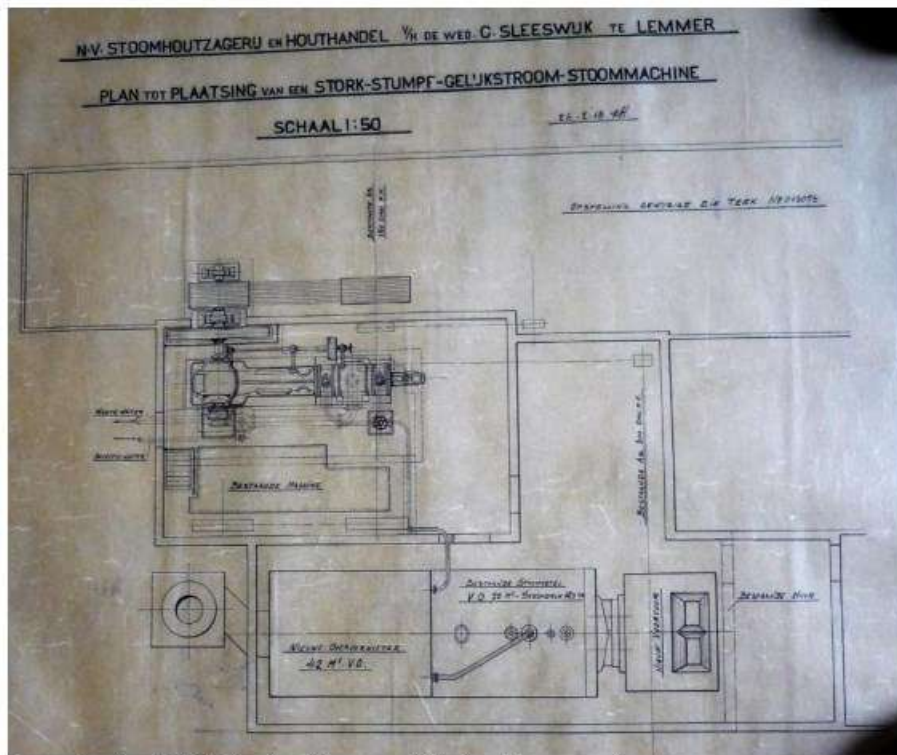
Het pand is nog wel in bezit van de oorspronkelijke kapconstructie. De balklaag van het platte dak wordt gedragen door onderslagdekbalken ondersteund met stijlen en korbeels. De stijl heeft een pengatverbinding met de dekbalk en de overige verbindingen staan op tand. Tegen het lessenaardak staan bokspanten met korbeel. Op de verdieping liggen nog de oorspronkelijke vloerdelen met een breedte tot 25 cm. Ook het dakbeschot (13 ½ cm breed) en de gordingen (20 x 7 cm) dateren nog uit de bouwtijd. De inbouwen en lamellenradiatoren zijn secundair.

Leeuwarder Courant, 03-10-1929.

Kapconstructie 1920.

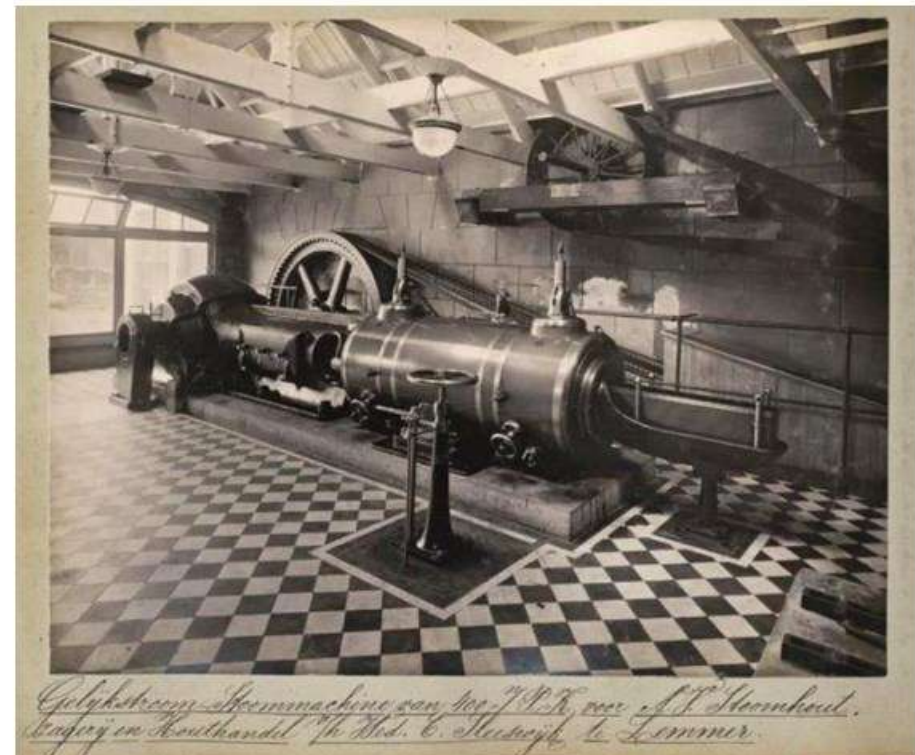
Bouwtekening 1918. Tekening: Hommers, Wierden. Bron: spanvis.com

STOOMMACHINE en KETEL

wegens uitbreiding TE KOOP, voorzien van expansie en condensatie, 33 P. K., zoo goed als nieuw, bijzonder geschikt voor **polderbemaling of boterfabriek.**

Nog een paar maanden dagelijks in werking te zien en te bevragen aan de **STOOMHOUTZAGERIJ te Lemmer.**

Leeuwarder Courant 27-07-1907.

De stoommachine van de stoomhoutzagerij van Lemmer. Bron: spanvis.com

Stoommachine 110 I. P. K. TE KOOP.

Bij inschrijving TE KOOP aangeboden een in uitstekenden staat verkeerende kapitale

compound STOOMMACHINE met condensatie,

van 110 I. P. K., stoomdruk 10.3 atm., fabrikaat Robey & Co., Lincoln 1908, no. 27035.

De machine komt wegens aanschaffing van grootere 15 Sept. a.s. buiten bedrijf, en is dagelijks in werking te zien aan de **STOOMHOUTZAGERIJ te Lemmer**, alwaar de voorwaarden ter inzage liggen en de inschrijvingen worden ingewacht vóór of op 17 Aug. e.k.

Leeuwarder Courant, 07-08-1918.

5. Bouwfase III: 1935-1940

Foto uit de periode 1935-1940. De uitbreiding van het tweede bouwdeel is duidelijk te zien aan het kleurverschil in het dak.

Na het plotselinge overlijden, in 1918 van directeur André Wegener Sleeswijk, ging het een paar jaar later snel bergafwaarts met de onderneming en werd de vennootschap in 1925 geliquideerd. De nieuwe eigenaar N.V. De Friesche Bank, bracht het bedrijf onder in een commanditaire vennootschap "C.V. Stoomhoutzagerij" genaamd, waarvan B. Corée Lzn, bedrijfsleider werd. In 1934 vond wederom een omzetting plaats, waarna Halbertsma's Fabrieken voor Houtbewerking N.V. het bedrijf overnam.³

De geplande uitbreiding van het bouwdeel uit 1920 kwam vermoedelijk pas in de tweede helft van de jaren '30 tot stand. De fabriek werd uitgebreid met ruimte voor een kuiperij voor botervaten en een schaftlokaal. Waarschijnlijk werd in dit bouwdeel ook een kantoor en een directeurswoning opgenomen.

Brand.

Lemmer, 4 November. Hedenochtend om vier uur brak in een zaagselhok van de C. V. Stoomhoutzagerij en houthandel voorheen wed. Sleeswijk brand uit. Te kwart over vier was de brandweer met de motorspuit aanwezig en deze wist na een uur den brand meester te worden, zoodat deze zich niet verder kon uitbreiden.

De loods brandde echter geheel uit. Verzekering dekt de schade.

Leeuwarder Courant 04-11-1926

³ A. Hoekstra, *De Houtmolen te Lemmer*, ongedateerd (spanvis.com)

Luchtfoto, vermoedelijk 1935-1940. Bron: Beeldbank NIMH, 2155_013847.

5.1 Extérieur

Dat de linker vleugel is opgebouwd in twee fasen zou je op het eerste gezicht niet zeggen. Maar op detailniveau wordt het wel snel duidelijk. De zijgevel aan de straat heeft een vergelijkbare gevelindeling als het bouwdeel uit 1920: vier traveeën in terugliggende geveldelen. Ook de bakstenen zijn vergelijkbaar. Het metselwerk is echter halfsteens en de oorspronkelijke kozijnen zijn van staal. Boven de kozijnen zitten rechte rollagen. De hoek van het gebouw met markante hoge attiek en betonnen hijsbalk is kenmerkend voor het zakelijk expressionisme van de jaren '30 van de vorige eeuw.

Zijgevel zuid

Onder de betonnen luifel van de hijsbalk zat een houten hijsdeur met gehengen.

Op de begane grond is recent een enorme kunststof pui in de gevel ingebroken.

Achtergevel west

De achtergevel op het westen bestaat nog grotendeels uit de oorspronkelijke gevel van halfsteens metselwerk, een houten hijskapel, een geprofileerde daklijst, platte Friese golfpannen en art deco gootklossen. De plint is van beton.

De stalen pui, het stalen venster met betonlatei en het kunststof kozijn zijn secundaire inpassingen.

Zijgevel noord

Ook in de zijgevel op het noorden (tegenwoordig inpandig) is het verschil in bouwfasen duidelijk te zien aan het steens (1920) en halfsteens (1935-1940) metselwerk.

Fabriekscomplex vanuit het zuiden, 1990. Bron Tresoar, 65472.

Fabriekscomplex vanuit het zuiden, 2022.

Impressie exterieur.

5.2 Interieur

In tegenstelling tot het hoofdgebouw en de uitbreiding ernaast van 1920 is in dit bouwdeel de verdieping wel intact gebleven. De constructie met houten gebinten (24 x 19 cm) en de balklaag daarboven is vergelijkbaar met de constructies van 1917 en 1920.

De kapconstructie van 1935-1940 werd gekopieerd van het naastliggende bouwdeel uit 1920. Dus wederom met houten stijlen, korbeels, onderslagdekbalken, bokspanten en gordingen.

De rest van het interieur is ook vergelijkbaar met het naastliggende bouwdeel. De stalen trap is secundair.

Impressie interieur.

6. Bouwfase IV: transformatorstation 1953

Vlak na de realisatie van de kistenfabriek in 1917 werd naast de zijgevel een transformatorstation gebouwd. Gezien de architectuur van het torentje zal het nog vóór 1920 zijn gerealiseerd. Vermoedelijk een particulier initiatief van de fabriek zelf. Op een foto uit het begin van de jaren '40 van de vorige eeuw is het nog te zien. Maar vreemd genoeg zijn er geen masten met hoogspanningskabels te herkennen op deze foto.

Het oude transformatorlorentje werd in 1953 gesloopt voor de bouw van het huidige transformatorhuis, in opdracht van het PEB. Het is een kenmerkend traditionalistisch type met flauwhellend zadeldak, metselwerk in kettingverband, een stalen deur met betonlatei en een venster met bouwglas. Het dak is bedekt met blauw geglazuurde bolpannen en ballonvorsten

Trouwfoto uit het begin van de jaren '40, met het oude transformatorlorentje en de fabriek uit 1917 op de achtergrond. Konden we nog maar met de stoet meelopen om te kijken hoe de rest van het complex eruit zag.

Transformatorhuis uit 1953.

Tevens werd tot aankoop van een perceeltje grond van het waterschap de Zeven Grietenijen en Stad Sloten en tot ruiling met de provincie besloten in verband met een door het P.E.B. te bouwen transformatorhokje bij de N.V. Stoomhoutzagerij aan de weg te Lemmer-Oosterzee.

Leeuwarder Courant 02-07-195

7. Bouwfase V: brand en herbouw 1953

Op 13 augustus 1953 was er een grote brand ten zuidwesten van de fabriek. Een houtloods, vijf huisjes en een wagenmakerij gingen in vlammen op.

Waarschijnlijk werd het bouwdeel dat tegenwoordig op het zuidwesten van het complex staat niet lang de brand gerealiseerd.

Het gaat om een kenmerkend eenlaags naoorlogs gebouw met plat dak en overstek. De grote houtenschuifdeur in de zuidgevel is nog oorspronkelijk. Ook de vensters met draadglas en betondorpel en de houten klampdeur in de westgevel dateren nog uit de bouwtijd van vermoedelijk 1953 of iets later. Het metselwerk is halfsteens. Boven de gevelopeningen zitten hoge rollagen. Het interieur was niet toegankelijk.

Ook de houten loodsen zullen na de brand zijn herbouwd.

In de jaren '50, '60 en het begin van de jaren '70 was de fabriek de grootste werkgever in Lemmer. Er werkten meer dan 100 personeelsleden op de fabriek. Het aantal wisselde nogal in de zomer of wintertijd. 's-Winters werkten er veel vissers uit Urk, als de visvangst vrijwel stillag. In de jaren '50 en '60 draaide de fabriek nog echt op stoom. Er was een enorme machinekamer in het hart van de fabriek, genaamd het 'tsjetelhûs'. Onlosmakelijk met een stoommachine is een schoorsteen. Hij was ruim 30 meter hoog en was gezichtsbepalend voor de Lemmer. In de jaren 60 is deze pijp afgebroken. Was de fabriek eerst vooral de fabrikant van voornamelijk allerlei soorten kisten, later volgde ook de grote productie van pallets. Ook allerlei soorten kisten werden machinaal gespijkerd. Zo werden er veel emballagekisten gemaakt voor de Friesche Vlag, hierin zaten goudband koffiemelk flessen en allerlei andere melkproducten, zoals o.a. Rivella. De bekende houten kratten voor Heineken, Amstel en Grolsch, werden ook in Lemmer gemaakt. De onderdelen van kratten, waar een naam op moest komen, werden afzonderlijk in een apart gedeelte van de fabriek bedrukt. Hiervoor was een heuse roldrukpers aanwezig, waarin de koperen, later loden, letters werden gezet. Verder werden er ook veel kratten gemaakt voor de landbouw, zoals kiemkratten voor aardappels, bedrukt met de naam van de boer en kuubskisten voor allerlei producten. In 1975 werd het bedrijf gesloten. De arbeiders werden naar Grou en Scheemda overgeplaatst.⁴

⁴ A. Hoekstra, *De Houtmolen te Lemmer*, ongedateerd (spanvis.com)

Jongens stookten een vuurtje.... Enorme brand te Lemmer legt houtloods, vijf huisjes en wagenmakerijtje in de as

Brandweerploegen uit wijde omtrek hielpen bij het blussingswerk; schade meer dan twee ton

In Lemmer zijn gistermiddag omstreeks half vijf een grote houtloods, vijf aangrenzende huisjes en een wagenmakerijtje in vlammen opgegaan, vermoedelijk doordat jongens een vuurtje hadden gestookt tegen de wand van de loods. De enorme vuurzee bedreigde het zuidoostelijk deel van Lemmer, doch dank zij het feit, dat alle brandweerploegen uit verre omgeving naar Lemmer werden opgeroepen — zelfs de Groninger brandweer zou volgens een bericht uit Groningen nog uitgerukt zijn! — en er spoedig door zes brandspuiten uit 21 slangen water werd gegeven, konden de andere aangrenzende huizen behouden blijven. Eén daarvan had een benzinepomp en begrijpelijk heeft men alles in het werk gesteld om uitbreiding van de brand in die richting te voorkomen. Niet verhinderen kon men, dat de grote houtloods, eigen aan de N.V. Stoom-houtzagerij Lemmer (een onderdeel van de Halbertsma-fabrieken te Grouw), de woning en de wagenmakerij van de heer Atte Wierda en de huisjes van de families Klaas Verbeek, Hidde van der Bijl, Jan Bijma en H. Winters volkomen in de as werden gelegd. Er kon uit deze bedrijven en woningen praktisch niets worden gered. De Halbertsma-fabrieken (waaraan ook de woningen van Verbeek en Van der Bijl behoorden) leden door deze brand naar schatting alleen al voor meer dan 200.000 gulden schade.

Omstreeks halfvijf ontdekten personeelsleden van de „houtmolen“, dat enkele jongens een vuurtje stookten tegen de gedeeltelijk stenen, maar grotendeels houten wand van de meest Westelijke houtloods, die aan de Zeedijk bij de ingang van de Noordoostpolder staat. Zij joegen de jongens weg en traptten het vuur uit. Naar men vermoedt, had het vuur zich toen echter al een weg gezocht onder de wand door, want een ogenblik later stond de loods, waarin zeventig standaard hout was opgeslagen (een standaard is 4,62 m³), in lichtelaie.

De zaakwaarnemer van het bedrijf, de heer A. Postma, werd gewaarschuwd door iemand, die uit de polder kwam en tezelfder tijd kwam de bakker uit de coöperatieve winkel van de hoek aandraven. Hij had op het dak van de loods een vlammetje gezien en toen hij, luttele seconden later, het bedrijf bereikte, was de loods al één vuurzee. De heer Postma probeerde nog achter de loods langs te lopen naar de woningen van de bedrijfsleider Van der Bijl en de

reserve-bedrijfsleider Verbeek, maar de hitte was zo verzengend en de rook zo dik, dat hij die pogingen op moest geven.

Men liet onmiddellijk de sirene van de fabriek loeien en waarschuwde de brandweer, terwijl de bedrijfsbrandweer begon met het nathouden van de kantoorgebouwen en de woonhuizen van de directeur P. van der Bosch en de boekhouder A. Hoekstra. Die konden op deze wijze gespaard blijven, mede dank zij ook de gunstige windrichting. Was die West geweest, dan zou het zonder twiffel onmogelijk zijn gebleken om de kantoorgebouwen en de hoofdgebouwen van het bedrijf te redden.

Groot alarm
Burgemeester Krüger, die de melding door kreeg tijdens de B. en W.-vergadering, liet onmiddellijk groot alarm maken. Van alle kanten vlogen de brandspuiten naar de brand: de beide middelgrote Lemster spuiten — Lemmer was juist in afwachting van de nieuwe, die 25 Augustus komt... — waren er het eerst bij. Men had enig malheur met de slangen, maar onmid-

dellijk daarna was ook Emmeloord al met een grote en een baby-spuit ter plaatse. Haskerland's nieuwe wagen verscheen ten tonele met het waterkanon. De Balkster kwam zillend aanstormen. Sneek zond twee spuiten (een Sneker en een Wymbritseradeelster) en van de andere kant raasde Heerenveen naderbij. De Sneker en Heerenveen brandweren hebben evenwel geen dienst meer gedaan: de andere zes spuiten gooiden al 21 stralen in de vuurzee.

Inmiddels loelde het vuur door het kurkdroge hout en een vonkenregen daalde neer op de huizen aan de Polderdijk aan de overzijde van de Lemster Rien, waaraan de stoomhoutzagerij van achteren grenst. Vooral de zeilmakerij van M. F. de Vries en de mast- en blokmakerij van D. van der Neut moesten het ongeliden. Met emmers water wist men evenwel een brand te voorkomen. Onder welke omstandigheden men daar moest werken, moge bliken uit het feit, dat de houten walbe-

(Voor vervolg zie pag. 5)

(Vervolg van pag. 1)

schoeving aan de Polderdijkzijde van de Rien al vlam had gevat! Als het vuur, ook aan de lizijde, niet zo doortastend was aangegrepen, zou de brand ook voor dit deel van Lemmer zeer ernstige gevolgen gehad kunnen hebben.

Vijf huisjes en wagenmakerij in lichtelaie

Uitermate precieus was inmiddels de situatie aan de Westzijde van de loods geworden. Het vuur gierde met zo'n vaart verder door de houten loods, dat er geen denken meer aan was, dat men iets uit de aangrenzende woningen zou kunnen redden. De meesten wisten nog enkele geldswaardige papieren bijeen te zoeken, al vorens zij het huis verlieten. De heer Winters, die als landarbeider bij een boer in de Noordoostpolder werkt, heeft echter letterlijk alles verloren; zijn vrouw was namelijk het dorp ingegaan. Een der families had logé's over; ook zij hebben alles verloren.

Grote moeite heeft men nog gehad om de bejaarde echtgenote van de oud-visser Jan Bijma te bewegen haar huisje te verlaten. Het brandde al, toen enkele mannen haar tenslotte naar buiten hebben gebracht. Anderen beletten inmiddels de oude wagenmaker Atte Wierda, die nog eens door het raam in zijn brandend huisje wilde gaan om enige kleren te halen.

„Dit is alles wat ik noch ha“, zei hij ons en hij wees op zijn werkpakje, dat hij droeg. „Wy sieten, myn suster Jantje en ik, to the drinken, doe't yuinen de fluit fan it febrak alderheidlik bigun to rizen. Ik rouw nei de timmercinkel, dy't tein de houtloods oan stie, en och heakes, dêr wie't ien stik fjûr. Ik worum en gau hwaat fjild en de beide spierbankhoekjes byinor pakt en dat is alles wat icj rêdden hawwe“. Zijn wagenmakerij, waarin hij voornamelijk reparaties verrichtte aan boortuigens, lag volkomen plat. Voorraden, gereedschappen en een machine gingen alle verloren.

De heer Wierda was, naar hij verklaarde, vijftig jaar lang in een en dezelfde maatschappij verzekerd geweest. Toen hij dit jaar had geweigerd een hogere premie te betalen, die de maatschappij nodig oordeelde in verband met de bouw van zijn bedrijfje (voornamelijk hout) en de onmiddellijke nabijheid van de houtloods, was hij geveerd. Wat zou inhouden, dat hij geen enkele vergoeding krijgt van de verzekering. De heer Wierda was bovendien eigenaar van het huisje, dat door de heer Winters werd bewoond. De bewoners van de andere huisjes (dat van de heer Bijma was eigen bezit, die van de heren Van der Bijl en Verbeek behoorden aan de „houtmolen“) waren verzekerd, naar men ons meedeelde.

Hout in de Rien geworpen

Het vuur vrot inmiddels verder aan twee kleine garages van golfplaten, eigen aan de stoomhoutzagerij. De auto van een vertegenwoordiger en enkele bussen olie konden tijdig naar buiten worden gebracht. Het gereedschap en een grote electro-dynamo werden echter door het vuur verteerd.

Een juist gearriveerde en nog achter de loods staande voorraad hout, groot zestig standaard, had ook vlam gevat. De brandweer trachtte deze voorraad nog te behouden, maar toen die later op last van de Lemster commandant M. A. Bosma, die de leiding van het blussingswerk had, nog brandend in de Rien werd geworpen, bleek wel, dat het grootste deel ervan ook als verloren moet worden beschouwd. Doordat er een 275 m³ hout in de Rien dreef, was de scheepvaart voor de rest van de dag volkomen gestremd.

Met man en macht werd het hulsraad naar buiten gesleept van de woningen, die nog niet door het vuur waren aangetast. Deze huizen liepen (als dat van de oud-schipper D. C. Ham, dat naast de wagenmakerij van de heer Wierda lag) wel veel waterschade op, doch konden behouden blijven. Het huisje van de heer Ham is echter voorlopig ook onbewoonbaar; zijn inboedel liep voor een deel ook nog brandschade op.

Bij de brand hebben zich slechts enkele lichte persoonlijke ongevallen voorgedaan. Drie mensen hebben brandwonden opgelopen, terwijl enkelen flauw vielen als gevolg van de hitte en de rook.

Gisteravond om negen uur, juist toen de brandweer van Haskerland weer was ingerukt, stak het vuur de kop nog even op. Men wist het evenwel spoedig te bedwingen. De gehele nacht is er nog met twee stralen nageblust. Om zes uur vanmorgen konden eindelijk ook de Lemster brandweerlieden naar huis gaan. Een deel van Lemmer zat gisteravond als gevolg van de brand zonder elektrische stroom.

De brand trok uiteraard een enorme belangstelling; het publiek had van de Zeedijk een uitstekend overzicht over het getroffen deel van het dorp en de gehele avond was deze „tribune“ dicht bezet. Behalve burgemeester Krüger waren op het terrein van de brand aanwezig de Officier van Justitie te Leeuwarden, mr. J. van IJendoorn, de districts-commandant van de Rijkspolitie, de majoor A. S. Fogteloo, 'n burgemeester Hoekstra van Haskerland. Later op de avond nam de inspecteur van het Brandweerwezen, de heer Camello, ook nog de ruïnes in ogenschouw. Het verkeer van Lemmer naar de Noordoostpolder en in de richtingen Kuinre en Wolvega was geruime tijd gestremd door de vele brandweerauto's en de wirwar van slangen.

De Lemster brand is ongetwijfeld een van de grootste, die ons gewest in de laatste tijd heeft getroffen. Wellicht was die in de Achsumer dakpannenfabriek iets groter in omvang, doch deze had veel catastrofaler gevolgen: vijf gezinnen geheel dakloos en een tieltijd en voor enkele honderdduizenden gulden schade. Was de bestrijding van de vuurzee evenwel niet zo grootscheeps aangepakt, dan waren de gevolgen voor Lemmer zeker eens zo ernstig geweest.

Leeuwarder Courant, 13-08-1953

Practisch niets kon worden gered bij grote brand te Lemmer

Wagenmaker was juist (na vijftig jaar)
geroeyerd door verzekeringsmaatschappij

Impressie brand 13 augustus 1953 en de herbouw van vlak daarna.

Houtzagerij met 100 man Lemmers grootste bedrijf

Zelfstandig onderdeel Halbertsma-concern

Ongeveer dertig kustvaarders met hout komen er per jaar voor de wal bij de n.v. Stoomhoutzagerij te Lemmer. Die schepen worden steeds groter en daarom wil deze n.v. graag een goede losplaats aan diep vaarwater. Nu met de toevoergeulen de haven van Lemmer op 3.90 meter zal worden uitgediept, wordt het bedrijf, dat achter de Riensluis is gelegen, als het ware de kant van de haven uitgetrokken, omdat genoemde sluis geen grotere diepgang dan 3.20 meter toestaat.

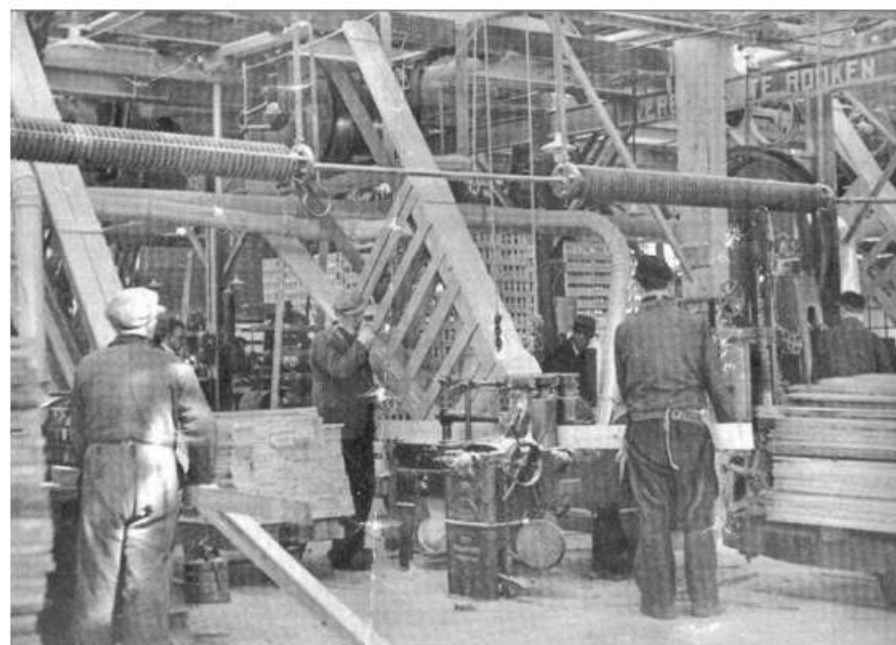
De expansiedrang van de n.v. in de richting van de werkhaven komt ook het gemeentebestuur buitengewoon gelegen. Het heeft daar immers nog een zeventuizend vierkante meter grond liggen, die nu in een ruiling kan worden betrokken met het grotere terrein, dat de n.v. aan de overzijde van het bedrijf aan de Rien heeft. In het nieuwe uitbreidingsplan heeft dat grondbezit van de n.v. niet louter een industriële bestemming, zodat de gemeente dit opslagterrein van de Stoomhoutzagerij graag in eigendom wil hebben. Binnenkort kan daarover een raadsvoorstel worden verwacht.

Met zijn honderd werknemers is de Stoomhoutzagerij het grootste bedrijf van Lemmer. De bevolking zelf spreekt echter nimmer van de houtzagerij, wel

van de houtmolen. Voortkomende uit een houthandel werd hier in het begin van de vorige eeuw een houtmolen gevestigd en die molen werd natuurlijk gebouwd op een „pôle”. Dientengevolge spreken de Lemsters ook nog altijd van de „pôle” al heet de weg, waaraan het bedrijf staat officieel Zeedijk. Enfin, de zee is ook al niet meer.

Een twee hectare groot is het terrein, waarop de Houtzagerij haar bedrijf uitoefent. Het is een flink bedrijf, dat een zelfstandig onderdeel vormt van het Halbertsma-concern, waarin behalve het bedrijf in Grouw ook het assemblagebedrijf in Leeuwarden is opgenomen met „Gideon” in Groningen en het assemblagebedrijf in Hoorn. Het laatste bedrijf krijgt vooral veel toevoer van Lemmer, dat een geheel zelfstandig kistenbedrijf is. Er wordt houtemballage in de meest ruime zin gemaakt, nadat men begonnen is met viskistjes, die eens voor Lemmer een heel groot artikel zijn geweest.

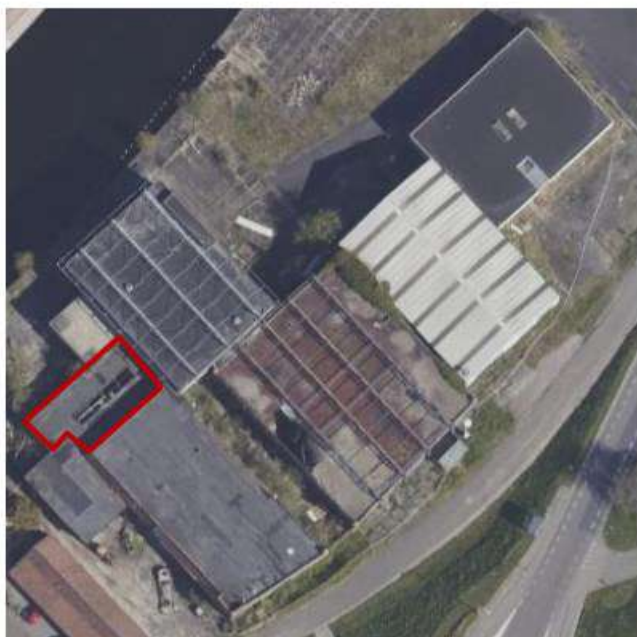
Wanneer straks aan de werkhaven alles in gereedheid zal zijn gebracht voor de houtontvangst uit grotere coasters, zal dit deel van het bedrijf van de eigenlijke fabriek gescheiden zijn door de weg, die over de Riensluis en de oude zeedijk naar de Noordoostpolder voert. Dat is evenwel geen noemenswaard bezwaar, wanneer in de dijk een coupure zal zijn aangebracht, vooral ook, omdat de weg nu niet meer druk wordt bereiden, nadat de rondweg om Lemmer klaar is gekomen.

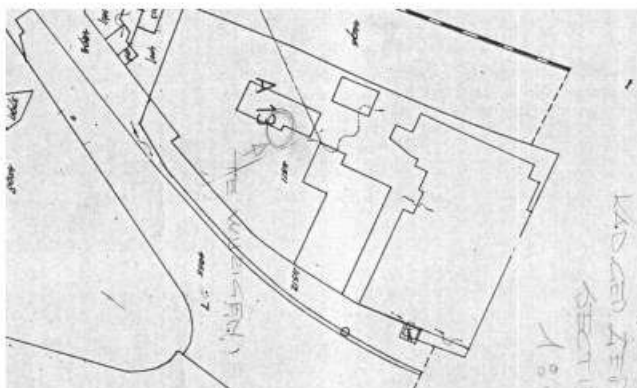
Oude foto van de fabriek in bedrijf. Bouwdeel en datering onbekend. Bron: spanvis.com.

Leeuwarder Courant, 29-02-1960.

8. Bouwfase VI: 1972-1975

Noordgevel van de aanbouw uit 1972-1975.

8.1 Extérieur

Het bouwdeel op het noordwesten was er volgens een kadastrale kaart in 1972 nog niet. De aanbouw dateert vermoedelijk van rond 1975.

Het eenlaagse gebouw met plat dak is opgemetseld in halfsteens verband en heeft een groot overstek met geprofileerde klossen. In de noordgevel zit een grote schuifdeur.

8.2 Interieur

Het interieur bestaat uit een betonnen vloer, een staalconstructie op gemetselde consoles met houten balklaag, een binnenblad van bakstenen in tegelverband en een stalen dakvenster. De ledenradiator is herplaatst. Het ingebouwde sanitair dateert van een verbouwing van 1998.

Impressie interieur 1972-1975.

9. Bouwfase VII: 1996

De houtzagerij van Lemmer werd in 1975 opgeheven. Maar het gebouwde complex bleef natuurlijk staan. Het bedrijf Azomat is er gevestigd geweest, maar ook Hummel en van den Berg.

De grote witte loods ten oosten van het oudste bouwdeel uit 1917 moet in 1996 zijn gebouwd. Op een situatietekening van 1995 is deze loods nog niet ingetekend. Op een kadastrale kaart van 1996 is de loods voor het eerst te zien. Het interieur was niet toegankelijk.

Oude fabriek en de loods uit 1996.

De gevels van de recente loodsen aan het water.

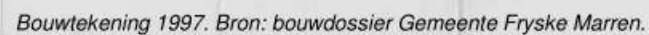
10. Bouwfase VIII: 1998

In 1998 werd in opdracht van Firma v.d. Berg een grote loods met kantoor gebouwd ten noorden van de oude fabrieksgebouwen. Jelle de Jong was de architect.

Impressie interieur en exterieur 1998.

11. Bouwfase IX: 2002

De loods op het noordoosten van het complex komt voor het eerst in 2002 voor op de kaart. Het interieur was niet toegankelijk.

Impressie exterieur.

Bronnen

Literatuur

- Stichting de Fryske Mole en de vereniging Gild Fryske Mounders, G. Wijnja, *De Lemster houtmolen, een indrukwekkend ensemble*, 2013

Tekeningen:

- Bouwdossier gemeente Fryske Marren

Internet:

- www.google.nl/maps
- www.frieslandopdekaart.nl
- www.tresoar.nl
- www.hisgis.nl
- www.bagviewer.nl
- www.spanvis.com
- www.delpher.nl
- www.dekrantvantoen.nl

**BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
ARCHITECTUURHISTORIE
DENDROCHRONOLOGIE
ARCHIEFONDERZOEK
RESTAURATIEADVIES**

INFO@REITSEDEVRIES.NL

REITSEDEVRIES.NL